

(MÉSZÖLY MIKLÓS: MERRE A CSILLAG JÁR) Kockázatot vállal, aki higgadtan próbál értekezni Mészöly Miklós írásművészetéről, mert hívei s ellenzői között egyaránt akadnak szenvedélyes vitatkozók, s ők inkább csak egyértelmű ítéletet fogadnak el megnyugtatónak. A magam részéről mégis az óvatos mérlegelés útját választom, mert talán így lehet közelebb jutni annak meghatározásához, milyen helyet is tölt be munkássága a XX. század második felének magyar prózájában.

Szegedy-Maszák Mihály

A múltás elpusztíthatatlansága

Ha a különbséget keressük Mészöly újabb s régebbi művei között, elsősorban arra hivatkozhatunk, hogy korábban a fantasztikumhoz, a szürnaturalizmus-hoz és a példázatosságához vonzódott, most viszont az önéletrajz és a fikció viszonyának átértelmezése foglalkoztatja. Tagadhatatlan, hogy nem mai keletű ez az érdeklődése – már a *Film, az Emkénél* (1964) című novellában is megfigyelhető –, de minden bizonnyal csak a legutóbbi évtizedben vált annyira fontossá, hogy meghatározza fejlődésének irányát.

Azért kell mintegy évtizednyi pályaszakaszra utalni, mert legújabb könyve 1973 és 1984 között írt novellákat tartalmaz, vagyis időben átfedi az őt közvetlenül megelőző köteteket. Az önállóan is kiadott *Megbocsátás* például később keletkezett, mint a *Merre a csillag jár* anyagának nagyobbik fele, ezért teljesen érthető, hogy nagyon közel áll a novelláskötet jellegét adó szövegekhez. Még a címadó történettel is észrevehető a rokonság: mindkettőnek önmagába visszatérő a szerkezete. A *Megbocsátás* esetében a vonat után a levegőben ott felejtődő, rendíthetetlen füstcsík képe áll a szöveg elején és végén, a *Merre a csillag jár* utazója pedig ugyanoda érkezik meg, ahonnan elindult. Látszólag a *Megbocsátás* fölépítése a nyitottabb, hiszen a kisvárosi lét múltba vezető emlékei majdnem szétfeszítik az ismétlődő motívum szabta keretet, valójában mégis ez a zártabb novella a kettő közül, mert a szenttelen elbeszélő elidegeníti magától, s így befejezettnek tünteti föl a megidézett világot.

Az önéletrajzi én nyitott, a műalkotásnak viszont a lekerekítettség hatását kell keltenie. Az ugyancsak körkörös fölépítésű, de első személyű *Merre a csillag jár* ezt az ellentmondást érzékelteti. A teremtett világ zárt, de túl is mutat önmagán. Az útiélményt sikerrel lényegíti át a történetmondó, a külső utazás belső átváltozásként jelenik meg, hiszen „egy utas sosem állhat jót magáért”. A történet utazója nem kivételes, szokatlan állapotként, de az emberi lét alaptörvényeként érzékeli az idegenséget. „Egy helyen élünk, uram” – mondja neki egy öregúr az idegen városban. Az olyan író számára, ki nem hisz átfogó világmagyarázatban, fontosabb úton lenni, mint megérkezni, mivel a tanulás egyúttal felejtés is. Lehet ugyan, hogy nem ez a novella a kötet legkiemelkedőbb darabja – az olasz zenei műszavak talán kissé mesterkéltté teszik a hangvételt –, mégis indokolt, hogy a könyv címe ezt a történetet emeli ki, amennyiben cáfolja azt a hiedelmet, mely szerint Mészöly szenttelen író, mellőzi az értékfogalmakat. Az átlényegülés éppúgy szükséges emberi tevékenységként, elemi szükségletként jelenik meg, mint ahogyan nyilvánvaló

érték, hogy Őze Bálint az isten háta mögötti Batakolos közönsége előtt is a legjobb időt igyekszik futni, Saulust átjárja az elhivatottság tudata és még a *Filmben* szereplő Öregasszonyt is „résztvétlenségig odaadó segítőkészség” jellemzi az Öregemberrel szemben.

Ha a *Merre a csillag jár* nyelvében még helyenként zavar a stilizáltság, a *Magyar novella* olvasásakor már maradéktalan az élményem. Nem gondolok arra, meddig önéletrajz s meddig kitalált az időben szüntelenül előre s hátra, térben sokszor földrésznyi távolságokra cikázó történet a három agglegény nagybácsiról és Jammáról, aki ötéves korában halt meg, s akinek legendáján mindenki változtat egy-egy háború után. Az ilyen visszaemlékező novellában bizonyul Mészöly kezdeményező erejűnek, azáltal, hogy megszünteti tárgy s alany, elbeszélő s elbeszélő önállóságát. A próza története végül is nem egyéb, mint az elbeszélő s az általa elmondott esemény sor viszonyának alakulása. Eleinte szélességben, majd inkább mélységben változott, fejlődött az elbeszélés tárgya, s Mészöly már úgy érzi, olyan korban él, mikor az író kifogyott az elmondható, valahol kezdődő s végződő históriákból. Saját emlékeire van utalva, amelyek viszont kifejezhetetlennek látszanak, s ezért egyre makacsabbul, mind rögeszmésebb nekirugaszkodással próbálja legyőzni anyagának ellenállását. Mészöly elbeszélője egyfelől úgy találja, hogy képtelen elmondani emlékeit, mert azok csupán önmagukkal azonosak, s emiatt megközelíthetetlenek, másrészt viszont azt érzi, hogy nem látja, amit el szeretne mesélni, mert csak önmagát képes érzékelni. Az érzékelő s az érzékelt közötti feszültség teremti meg a *Magyar novellának* s a kötet többi önéletrajzi történetének eredetiségét is, sőt, ugyanez teszi lehetővé, hogy Mészöly megfogalmazzon valamit az emberi létezésről, kifejezésre juttassa, hogy emlékezni egyszerre lehetetlen és kötelező. Más szóval: művészetével hitelesebb, kevésbé kizárólagos kapcsolatot akar teremteni alany s tárgy, kifejező s kifejezett között, túl kíván jutni a szubjektív és objektív történetmondás dilemmáján.

Nem vitás, hogy e törekvésnek vannak történelembölcseleti vonatkozásai, melyek talán nem egészen érthetőek a korábbi művek ismerete nélkül. Az ötvenes években Mészöly nagyon komor képet festett az akkori jelenről vagy legközelebbi múltrol: *A stiglicben* a kitelepítés, a *Magasiskolában* a hatalom elidegenedése került szóba, a jelképes című *Befejezhetetlen* pedig már-már azt sugallta, hogy a háború világa 1945 után sem múlt el. Ez a sötét látomás talán csak a *Saulusból* hiányzott. A *Film* a korábban megkezdett sort folytatta: a mindenkori hatalom erőszakvételeinek végtelen folyamataként ábrázolta a történelmet, legfőképpen az áldozatok cserélődését ismerte el, sőt, egyenesen az örök visszatérés nietzschei gondolatát idézte föl. A *Magyar novella* még ennél is általánosabb következtetést fogalmaztat meg olvasójával: nincs olyan egyetemes igazság vagy célérték, amellyel maradéktalanul azonosíthatná magát az egyén. A történetmondás útvesztőszerű szerkezete is a céltalanság érzetét kelti; a fölépítés szövevényessége teljesen indokolt, amennyiben „a múlás elpusztíthatatlanságát” példázza.

Hogyan lehetett magyar király II. Endre Romániában? Egy félig román s félig magyar kislánynak erre a kérdésére azt válaszolta az elbeszélő az *Öregek, halottak* című „pontos történetben”, hogy „akkor másképp volt, a határok, az egész világ, és most megint másképp van, ötszáz év múlva ismét másképp lesz, de egyszer arra is csak az öregek és halottak fognak emlékezni”. Hasonló

törvényt fogalmaz meg a *Magyar novella* is, csak áttételesebben: a világnak nincs változatlan lényege, mert az egymást követő létformák nem függenek össze egymással. Nincs előrehaladás; a bűnt nem lehet intézményekkel vagy erkölcsi hadjáratokkal megszüntetni. Általában semmiféle teljes igényű világmagyarozatnak nem lehet csorbíthatatlan hitele, mert az ilyen átfogó létértelmezés óhatatlanul is utópisztikus lenne abban az értelemben, hogy a jövőre vonatkozó föltevést foglalna magában, a történelem eddigi menete pedig azt sejteti, hogy a jóslatok nem válnak be. Röviden, a történelem megértése a jövő ismeretét tételeznél föl, ez pedig aligha lehetséges.

Mészöly szembenéz az okozatiság s a célszerűség eszményével, és lényegében nem tud bízni bennük. „A kérdés persze az, hogy Jézus csakugyan feltámadt-e, vagy csupán kétezer éves átejtésről és terápiáról van szó” – olvassuk a *Lóregényben*, és úgy gyanítható, hogy e kétely nem pusztán a kereszténységre, de általában a célelvű világfölfogásra vonatkozik. Mészöly műveinek világában kétséges a történelem folytonossága. Minden kor igyekszik nyomot hagyni, ám a jövő egymásnak ellentmondó fikciókat gyárt ezekből az emlékekből. A *Térkép Aliscáról* az író gazdag múltú szülővidékéről szól, de azt sugallja, hogy nem vonható le végkövetkeztetés a múltból. Jelképes erejű, hogy még olyan egyszerű kérdésre sem lehet választ adni, hány nagy fejű szöveget vertek a vándorló céhlegények egy kidőlt diófa maradékába. „Figyelemre méltó, hogy soha nem jön ki ugyanaz az eredmény, hanem mindig más.”

Önmagukban vett tények nincsenek, csakis különböző értelmezések, s ezek között lehetetlen dönteni, mert nincs tekintély, aki érvényes ítéleteket hozhatna. A transzcendencia, cél s irány hiánya okozza Mészöly világának kieltenséget, s egyszersmind azt, hogy újabb novelláiban kevés az összefüggő történet. Múlt nincsen, inkább csak múltak vannak, fikciók, mert többé-kevésbé minden értelmezés fikció, s csakis akkor beszélhető el, ha már azzá lett. „A jelenről nem is beszélünk, hiszen ki tudja, hogy éppen most mi történik?” A múlt sosem rögzíthető véglegesen, mivel az újra elmondott történet már nem ugyanaz a történet. Ez az elv okozza, hogy Mészöly esetében nem egészen helyénvaló önisemlétről beszélni. Ha minduntalan visszatér háborús emlékeihez, akkor ez annyit jelent, hogy nem tud napirendre térni fölöttük. Gyanítható, hogy fiatalokának, a második világháborús katonáskodásnak megrázó tapasztalatai okolhatók azért, hogy kételkedni kezdett a történelem értelmében: Némi túlzással talán még azt is lehetne mondani: a bensőség s a fölszabadultság attól a pillanattól kezdve vált lehetetlenné számára, mikor katonaként arra kényszerült, hogy halott társaiból építsen lövősáncot.

Lehangoló végkövetkeztetését még annak is nehéz magáévá tennie, aki együtt érez a konok alázatú Saulusszal, s korántsem vonja kétségbe a visszaemlékező megrendültségének szubjektív indokoltságát, vagyis azoknak a sokszorosan megszenvedett háborús élményeknek a hitelét, amelyek már évtizedekkel ezelőtt, a *Varjaktól* (1952) kezdődően nyomasztó látomásokban fejeződtek ki, s ezúttal is rendkívül egységes és tömör novellában, a *Lesiklás*-ban fogalmazódtak meg. Bárhogyan vélekedjünk is azonban az otthontalanságnak erről a megannyi rövid vagy hosszabb elbeszélésben kísértő érzéséről, alighanem benne kereshetjük azt a tényezőt, mely az életmű számos része között kapcsolatot teremt, s ezáltal ellensúlyozza a helyenként észlelhető művészi egyenetlenségeket.

A *Merre a csillag jár* tizenkét novellája sem mind azonos színvonalú, s valószínűleg nem változtatja meg azok véleményét, akik a *Saulust* és a *Filmet* vélik az író eddigi csúcsteljesítményeinek. Mégis jelentős állomásnak tartom e kötetet, mert egységesebb írásmódot mutat, mint a korábbi elbeszélésgyűjtemények, amelyekben a képtelen s a valóságos olykor külön életet élt, és éleesebben láttatja Mészöly alkotói jellemét, lényegi összefüggésekre hívja föl a figyelmet az életmű különböző részei között.

Időben távoli művekre is gondolhat a *Merre a csillag jár* olvasója, ha egyszer tudatosodott benne, hogy a korábbi s későbbi alkotások kölcsönösen értelmezik egymást. Akár még a *Koldustáncig* is vissza lehet pillantani, hiszen ez az 1942-es keltezésű novella már éppúgy a kisvárosi lét írójának mutatja Mészölyt, mint legújabb elbeszélései. A nagyvárosi élet később sem érintette meg őt. A gépi civilizáció, a technika lényegében haszontalan az általa megjelenített kisközösségi, már-már patriarkális világ szempontjából; létfelfogása akár régiesnek is mondható a XX. század vége felé. Sőt, a *Merre a csillag jár* egyes lapjait olvasván még azon is eltűnődhetünk, vajon nem láttatja-e magasabb rendűnek vagy legalábbis egységesebbnek, zártabbnak, függetlenebbnek, talán erkölcsileg tisztábbnak is a természet világát az emberénél – ami a romantika örökségére engedne következtetni.

Annyi bizonyos, hogy a *Merre a csillag jár* novelláiban a jövő szinte alig játszik szerepet. A legjobb történeteket olyan elbeszélő mondja el, aki számára gondolkodni annyit jelent, mint késznek lenni az emlékezésre. Ha kilép a visszaemlékezés keretei közül, némileg mesterkeltté válik a hangneme. A kötetet bevezető, három pici hercegnőről szóló ironikus novella, a *Kéksötét hegyek, távol kifejezőnyelvében* kissé modorosnak érzem a stilizálást, sőt még a *Fakó foszlányok nagy esők évadján* című hosszabb szövegben is, ahol az önértelmező kiszólások és a Vörösmarty-idézetek a tíz évvel korábbi *Alakulások* töredezettségére emlékeztetnek. E két novella olvasása közben akaratlanul is Kosztolányira gondoltam, aki minden jó írásmű elengedhetetlen ismérvének tartotta a humort, s fölébredt bennem a gyanú, hogy talán a humor viszonylagos ritkasága miatt érzem időnként kimódoltnak Mészöly stílusát.

Lehet, az ilyen egyenetlenségek azzal a közismert ténnyel is összefüggnek, hogy Mészöly magányos író, nem annyira a saját korosztályához tartozik, mint inkább a kapcsolatot jelzi az övénel korábbi s későbbi nemzedékek között. Négy évtizede alkotó művész esetében végül is már szóba hozható a kérdés, mi is tevékenységének történeti helye. Mészöly legműveltebb íróink közé tartozik, s széles körű érdeklődése még akkor is tiszteletet érdemel, ha olvasmányai nem mindig épülnek be szervesen alkotó munkásságába. A *Merre a csillag jár* némelyik történetében is kísért az eklektika, de sokkal kevésbé, mint az előző novellagyűjteményekben, melyekben például a Wittgenstein-idézetek némileg külsőleges benyomást keltettek a *Levél a völgyből* szövegében, és az írás kalandjának elbeszélése is a „nouveau nouveau roman” kissé száraz utánérzéseként hatott az *Alakulásokban*.

A nemzetközi látókör Mészölynél együtt jár a nemzettudat iránti szenvedélyes érdeklődéssel. Talán e kettős kötöttség is nehezítette nála az egységes írásmód kialakulását, és fokozta magányát, ám egyúttal magyarázatot is ad jelentőségére: kevés élő írónkról lehet elmondani, hogy annyira fölötte állna a népi mozgalom s a polgári hagyomány közötti feszültségnek, mint ő. A *Merre*

a *csillag jár* novelláiban különösen feltűnő, hogy a korszerűség keresése számára egyet jelent a magyar hagyományok folytatásával. Mivel irodalmunknak viszonylag kevés regényírói öröksége van, bizonyos fokig érthető, hogy Mészöly – akitől a nagyepika szempontjából lényeges tragikum hihetőleg távol áll – a századforduló novellistáihoz fordult ösztönzésért. Náluk talál szellemi rokonságra, mert különösen ők tették kérdésessé a jellemnek azonosságát önmagával, és bennük merült föl a gondolat, hogy az összefüggő, végigmondott, nagy ívű, biztosan célbajutó történetek nem okvetlenül adnak hiteles képet a világról. A *Merre a csillag jár* szerzőjét is ez a két kérdés foglalkoztatja, s korántsem előzmény nélkül, hiszen a *Saulus* is arról szólt, hogy azonosságunkat megtalálni annyi, mint elveszíteni önmagunkat, sőt, már *Az atléta halálában* is fõlszínre kerültek az elbeszélés nehézségei.

Egy tulajdonság mindazonáltal erősen megkülönbözteti Mészölyt legtöbb hazai elődjétől: az ő novelláiban a látvány s nem a hangnem az elsődleges formaalkotó erő. Ha stílusterés fordul elő valamelyik művében, mindig a hangnemből érzünk idegenszerű elemet, vizuális képzelete viszont szinte soha nem hagyja cserben, s legjobb alkotásainak hatása elválaszthatatlan attól a rendkívül határozott s fegyelmezett térélménytől, amelyben olvasójuk részesül. Leírásaiban szinte soha nincs fölösleg. „A kép magára csupaszított élessége, ami túlmutat önmagán, mindenesetre végleges rögeszmém maradt” – mondta 1970-ben, s e nyilatkozata pontos önértékelésre vall. A *Fakó foszlányok* címe is jellemző, hiszen célélvű folyamatoktól idegenkedő művész esetében nagyon is jól meg lehet érteni, ha éles töredékek mozaikjaként látja a világot. Különösen nyilvánvaló ez az önéletrajzi novellákban; a *Lesiklás* akár emlékképek jól megszerkesztett soraként is fölfogható. Fontosabb a látó, mint az elbeszélő – innen is az idegenszerűség, melyet érezhetünk, arról olvasván, hogy a történet elmondója szeretkezés közben elnéz a nő fölé, s élesen rögzül benne a látott kép, az udvar: „A faskamra mellett két kikötött ló gőzölgött a rézsút fényben, a szánkó tele volt tartalék demizsonokkal, de a lovak valahogy mégse tartoztak hozzá a szánkóhoz, és a faskamra is független volt az udvartól.”

A kép túl látszik mutatni önmagán, de a másodlagos jelentés betöltetlen marad. Ez a hiány okozza e novellák világának vigasztalanságát, s végső soron alighanem az „Isten halott” élményével hozható összefüggésbe. Mészölyt erősen foglalkoztatja a halál ábrázolása. Tulajdonképpen már *Az atléta halála*, sőt a *Jelentés öt egérről* is azt sugallta, hogy az életet a halál minősíti, ez pedig csakis egyéni lehet; „a magány nem szándékainkon múlik”, ezért bármilyen közel kerüljön is az egyik ember a másikhoz, a legmeghittebb kapcsolat érvényessége is korlátozott. „Egyszer csak jön egy nap, mikor egy táj kezd fölrajzolódni (...); egy táj, ahová tudom, hogy csak a másik léphet be, hiába látom én is.” A *Vázlat egy kirándulásról* is azt hangsúlyozta, hogy az emberek közötti kapcsolat nincs hatással a halálra, az *Ahol a macskák élnek* pedig még nyomatékosabban fogalmazza meg, mennyire reménytelen „kizsarolni azt az érzést, hogy milyen volna nem egyedül meghalni”. Marcella, az öregedő férfinak, Tóth főkönyvelőnek Barcelonából hazalátogató unokahúga mintegy előre jelenti be azt az eseményt, mely az egész történetnek végpontját fogja jelenteni: „Szerintem itt van valami, amit nem tudunk, és erre találjuk ki a különböző dolgokat, hogy egyszerre nem lesz semmi, elvágják, vége, vagy éppen hogy lesz valami, és ez a koronája mindennek. És ha nem? Ha mégis

olyan az egész, mint amikor tényleg egyedül maradsz egy forgóajtóban, és folyton csak azt tudod majd, hogy nem vagy... Mert tudod.”

Vannak írók, akik egész életükben ugyanazokkal a kérdésekkel viaskodnak. Eddigi pályafutása alapján Mészölyt is közéjük sorolhatjuk. Transzcendencia nélküli világot teremt, de nem egészen tud beletörődni e döntésébe. Nem a nyelv megsemmisítésére törekvő Beckett, de inkább az önmaga ellenére is példázatos hajlamú Camus lelki rokona. Legújabb kötetében is a halál a központi élménye. Ha nincs túlvilág, akkor mindenki egyenlő a nemlét előtt. Ebből arra is következtethetne valaki, hogy nincs értelme erkölcsi választásnak. Mészöly fölveti ugyan efféle érvelés lehetőségét, mégsem képes maradéktalanul azonosulni vele. Kétkedik a teleológiákban, de történetmondó tevékenysége önmagában is föltételezi a cél tudatát, s ráadásul ő arról sem hajlandó lemondani, hogy részvétet keltsen a kiszolgáltatottak iránt, és a hiteles erkölcsi magatartás mibenlétét fürkésze. Küzdelme időről időre túljuttatja a reménytelenségen, s ilyenkor írja legjobb műveit, felülmúlva önmagát, akár hőse, a küldetését teljesítő Saulus. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985*)